

DE OPGRAVINGEN VAN DE RUG TE PESSINUS (TURKIJE)

De historische achtergrond

Volgens de traditionele overlevering is Pessinus als cultusplaats en nederzetting reeds geattesteerd tijdens het Frygische Rijk. Dit Centraal-Anatolische Rijk, gedomineerd door Frygiërs geïmmigreerd uit de Balkan, kende een bloeitijd tussen de late 9de en het midden van de 6de eeuw v.C. De beroemde Frygische koning Midas (8ste eeuw v.C.) zou niet alleen de eerste tempel aan Cybele gewijd maar ook Pessinus zelf hebben gesticht. Meerdere geschreven bronnen getuigen dat zich hier in de schaduw van de Dindymos-berg en nabij de Gallos-rivier die uitmondt in de Sangarios (Sakarya), een ware "tempel-staat" ontwikkelde. Deze werd geleid door een hogepriester (Attis), die als absoluut heerser grote rijkdommen wist te vergaren uit de tempelbezittingen.

Net als andere religieuze centra wist het heiligdom van Pessinus gedurende de daarop volgende eeuwen zijn onafhankelijkheid te vrijwaren onder de diverse regimes die westelijk Klein-Azië domineerden. Met name zowel de Lydiërs (midden 7de - midden 6de eeuw v.C.) en de Achaemeniden (midden 6de - 4de eeuw v.C.) als de Seleuciden (late 4de - begin 3de eeuw v.C.) en de Keltische Galaten (vanaf 278 v.C.) lieten de tempel schijnbaar ongemoeid. Welke hun invloed was op de ontwikkeling van de bewoning en de organisatie van de tempel-staat is echter minder gekend.

Tenminste sinds 205/4 v.C. bestonden er vriendschapsbanden tussen Attalos I, koning van Pergamon, en de hogepriester van Pessinus. Door tussenkomst immers van de Pergameense koning, kwam toen een gezantschap van de Romeinse senaat het heilig beeld van Cybele weghalen om officieel de cultus van deze *Magna Mater* in Rome te vestigen en nadien in het gehele rijk te verspreiden. Misschien als compensatie voor het afstaan van Cybele's beeld - wellicht een zwarte meteorietsteen - lieten de Attaliden hierna het heiligdom vergroten en verfraaien. Deze bouwheer is hoogstwaarschijnlijk Attalos I.

De geheime "koninklijke correspondentie" tussen de Hellenistische vorsten Eumenes II en later Attalos II met de hogepriester van Pessinus bewijst dat de invloed van Pergamon zich nog minstens doorzette in de periode 163-157 v.C. Men kan wellicht gewagen van een politieke en militaire afhankelijkheid van Pessinus ten opzichte van het Pergameense koningshuis.

Gedurende de daaropvolgende decennia zou Pessinus echter steeds meer onder de invloed komen van de Galatische stam der *Tolistobogioi* die zich rond Pessinus hadden gevestigd. Niet enkel legden deze Kelten de hand op het hogepriesterschap maar vanaf de jaren 60 v.C. ging ook de relatieve autonomie van de tempel-staat geheel aan hen verloren.

Uit deze tijd dateert de regering van de tetrarch Deiotaros die onder

Romeinse druk aan het bewind kwam en snel een "autonome muntslag" organiseerde. Onder het bewind van Keizer Augustus werd het rijk der Galaten in 25 v.C. als de provincie *Galatia* ingelijfd in het Imperium Romanum. Als administratieve hoofdplaats van de stam der Tolistobogioi werd Pessinus snel getransformeerd tot een echte Griekse-Romeinse stad met een eigen territorium en muntslag. Het optrekken tijdens de vroege keizertijd van enkele monumentale complexen (tempels, een theater, een agora etc.) en de inrichting van de officiële keizercultus gaven deze stad vrij snel de nodige allure. Tevens groeide deze agglomeratie met een aanzwellende mengbevolking van Frygiërs, Grieken, Galaten en Romeinen uit tot een belangrijk handelscentrum, gereputeerd omwille van de plaatselijke textielindustrie. De ligging op het Romeinse wegennet, die een snelle verbinding met Ancyra (Ankara) waarborgde, was daarbij een niet onbelangrijke troef.

Toen Klein-Azië in 252/3 n.C. onder de voet werd gelopen door de Goten, werd Pessinus, net zoals enkele andere steden, verwoest. Toch bleef het herstel niet lang uit zodat deze stad haar rol van administratief, religieus en commercieel centrum ook tijdens de Late Keizertijd kon vervullen. Enkele gekende historische gebeurtenissen maken dit duidelijk. Aldus kwam keizer Julianus in 362 op weg van de nieuwe hoofdstad Constantinopel naar Antiochië langs Pessinus voorbij om er de tempel van Cybele te bezoeken en er offers te brengen aan de Magna Mater. Kort daarop zond hij een dreigende brief aan de inwoners van de stad omdat twee jonge christenen het heiligdom hadden geprofaneerd. In 366 plaatste keizer Valens er een militair garnizoen tijdens de burgeroorlog tegen de usurpator Procopius.

Toen tegen het einde van de vierde eeuw de provincie Galatia door keizer Theodosius werd opgesplitst werd Pessinus zowel de politieke als religieuze metropool van de nieuwe eparchie Galatia II of Salutaris (Salutaria). Zijn eerste gekende bisschop Demetrios behoorde tot de trouwe aanhangers van Johannes Chrysostomos. Zijn bisschoppen fungeren nadien in de lijsten van de voornaamste godsdienstige synoden die werden gehouden in het Byzantijnse Rijk. Sedert het concilie van Constantinopel in 536 voert Pessinus occasioneel de naam *Justinianopolis* die voor het laatst geattesteerd is einde 12de/begin 13de eeuw. De *Vita Sancti Theodori*, geschreven in het begin van de 7de eeuw, maakt melding van twee belangrijke kerken, de Haghia Sofia-kathedraal die hoogstwaarschijnlijk door de opgravingen werd gelokaliseerd, en de kerk der Heiligen "De tienduizend engelen buiten de muren".

Hoewel de naam van deze laatste kerk impliceert dat de stad ommuurd was, blijkt dit nooit het geval te zijn geweest, noch voordien noch in de loop van de 6e eeuw onder Justinianus toen door de toenemende schrik van de Perzen zeer veel steden in het Oostromeinse Rijk met muren werden versterkt. Wel werd Pessinus toen voorzien van een burcht op de zogenaamde Akropolis

die de bewoners nadien tot vluchtburcht diende tijdens de raids van de Arabieren die tussen 641 en 931 Klein-Azië teisterden. In welke mate Pessinus en haar territorium, gelegen tussen het vaak belegerde en ingenomen Amorium en Ancyra, de twee grootste militaire centra van het Anatolische plateau, eronder geleden hebben of ervan gespaard zijn gebleven, is niet geweten, evenmin als de mate waarin de chronische pestepidemieën hier tussen 541 en 746/7 slachtoffers hebben gemaakt. Het lijkt ver van zeker dat Pessinus in 664 door Abd Ar-Rahman werd veroverd. Bewoningsverwoestingen zijn archeologisch wel geattesteerd voor de 8ste eeuw. Bovendien ziet het er naar uit dat de bisschop zich in de 9de eeuw kortstondig heeft teruggetrokken in het beter beschermde Spaleia, dat allicht te identificeren is met Sivrihisar, gedomineerd door een machtige burcht, tenzij wij te doen hebben met een plaats op de Dindymosberg die eveneens versterkt was in de Byzantijnse tijd.

Hoogstwaarschijnlijk heeft Pessinus zich niet kunnen onttrekken aan de algemene crisis die woedde vanaf de 7de tot begin 9de eeuw waarbij het Byzantijnse Rijk fundamenteel werd getransformeerd door de desurbanisatie en de militarisering. De precieze omvang en ontwikkeling van dit fenomeen kan momenteel nog moeilijk worden ingeschat.

Wanneer als verdedigingsreactie tegen de dreigende invallen het territorium van het Byzantijnse Rijk in een reeks militaire districten werd verdeeld, los van de provincies (6de - 8ste eeuw), maakte Pessinus deel uit van het "Thema" Opsikion met Ancyra als hoofdstad terwijl het naburige Amorium het nevralgisch punt was van het Thema Anatolikon. De vondst van een zegel van Basileios II (976-1025) wijst er wellicht op dat te Pessinus de zetel gevestigd was van een instelling van burgerlijk bestuur in deze periode.

Wanneer precies Pessinus in handen viel van de Seldjoekiden, die na de slag van Manzikert in 1071 bliksemsnel Asia minor veroverden, is niet duidelijk. Terwijl de laatstgevonden munten van de burcht merkwaardigerwijze dateren uit het derde kwart van de 11de eeuw, zoals de laatst betuigde metropoliëten in de synoden te Constantinopel, blijft Pessinus als metropool aangeduid in de *Notitiae episcopatum* tot in de 14de eeuw.

In elk geval werd de eens zo bloeiende nederzetting aan de Gallos voor lange tijd uit het collectief geheugen gewist, om slechts eeuwen later een tweede leven te leiden.

Ontdekking en onderzoek

Vanaf de 17de tot de vroege 19de eeuw zochten westerse reizigers tevergeefs naar de ruïnes van het antieke Pessinus, dat ze te dicht bij de Sangariosrivier (de huidige Sakarya) situeerden. De eer van de ontdekking viel

uiteindelijk te beurt aan de Fransman Charles Texier die in 1834 de site lokaliseerde in het dorpje Ballıhisar, nabij Sivrihisar, dat gelegen is langsheen de weg Ankara-Eskişehir. Zijn kort ééndaags bezoek ter plaatse resulteerde ondermeer in de opmaak van een eerste algemeen plan van deels waargenomen en deels met veel verbeelding geïnterpreteerde antieke gebouwen. Na hem volgden in de loop van de 19de eeuw de geleerde reizigers in het gebied elkaar met tussenpozen op maar het bleef bij enkele nuttige beschrijvingen en erudiete opnamen van de talrijke her en der opgemerkte inscripties. Uit hun verslagen leren we echter wel dat de degradatie van de nog bovengronds bewaarde stenen getuigenissen zich reeds snel aan het doorzetten was. Talrijke marmeren en kalkstenen bouwelementen werden met steeds drierdere methoden ontmanteld om te worden hergebruikt in het naburige Sivrihisar of in de huizen van het dorp Ballıhisar dat in die tijd nog steeds uitbreiding nam.

Tijdens onze eeuw bleef het lange tijd vrij stil rond de ruïnestad, totdat Prof. Pieter Lambrechts, oud-rector van de R.U.G., in 1966 na prospecties van de Duitser K. Bittel, voor het eerst kennis maakte met de plaats vanwaaruit de Cybele-verering de klassieke wereld veroverde. Hoewel dit eerste contact eerder ontgoochelend moet geweest zijn - inmiddels waren de bovengrondse zichtbare resten van gebouwen en monumenten *in situ* vrijwel compleet weggehaald of overbouwd - besloot hij grootschalige opgravingen te starten in het hart van de antieke stad. Tussen 1967 en 1973 wist zijn Belgisch team van de Gentse Universiteit in zeven campagnes dan ook meerdere zones aan een archeologisch onderzoek te onderwerpen. Belangrijk waren vooral de ontdekking en gedeeltelijke blootlegging van een reeks Romeinse monumentale gehelen, zoals het tempel-theatercomplex, een plein met portieken (agora) en een uniek kanalisatiesysteem. Tevens resulteerden een reeks deelstudies, zoals de registratie van inscripties, gevonden in en rond Ballıhisar, in een betere kennis van de ruimere context en het territorium van deze stad.

Na studiecampagnes in 1976, 1983 en 1986 werden in 1987 de archeologische opgravingen hervat onder de algemene leiding van Prof. John Devreker. Het opzet van deze tweede onderzoeksfase, met jaarlijkse zomercampagnes van ca. 6 weken, was van bij de aanvang verschillend. Allereerst werd nu gepoogd een goed inzicht te verkrijgen in de algehele stratigrafie van de site en de ruimtelijke ontwikkeling van de nederzetting. Hiervoor werd gestart met de opgraving van de zgn. "akropool", in feite een hoog gelegen plateau aan de rand van de stad waar een Hellenistisch-Romeinse begraafplaats en een Byzantijnse burcht werden ontdekt. Daarna volgden een reeks sondages die deze perifere zone stratigrafisch en dus chronologisch verbonden met het hart van de stad. Hierbij werden ondermeer antieke stadshuizen aangesneden en werden de augusteïsche Agora en de zgn. Haghia-Sofia-kerk gelokaliseerd. Tevens werd

nu ook inzicht verkregen in de vroegste ontwikkeling van de menselijke bewoning, terwijl het nog lopende onderzoek er verder is op gericht de opgravingen in het politieke centrum van de stad (de zone van tempel-theater en agora) definitief af te werken.

Benevens dit opgravingswerk van een ploeg jonge archeologen onder de dagelijkse leiding van Prof. Frank Vermeulen, bijgestaan door Turkse studenten en plaatselijke arbeiders, kon de jongste jaren ook meer aandacht worden besteed aan prospecties in het territorium van Pessinus. Zowel de archeologische verkenningen, waarbij reeds tientallen voorheen onbekende proto-historische en antieke vindplaatsen aan het licht kwamen, als de geomorfologische survey waren vruchtbaar. Vooral voor laatstgenoemd onderzoek werd o.l.v. Prof. Morgan De Dapper een systeem ontwikkeld waarbij de directe observatie in het veld wordt gekoppeld aan afstandswaarneming en gedigitaliseerde beeldverwerking. Wegens de beperkte beschikbaarheid van gedetailleerde kaarten van het gebied, wordt voor de opbouw van een eigen geografisch informatiesysteem (G.I.S.) ruimschoots gebruik gemaakt van zelf verwerkte satellietgegevens. Het karteren van antieke sites, wegen, veldorganisatie en systemen van antieke watervoorziening (o.a. aquaducten) liet aldus reeds toe een beter inzicht te verwerven in de evolutie van het landgebruik door de mens en in de ingewikkelde relatie tussen de antieke stad en haar territorium.

Parallel met al deze terreinwerkzaamheden dragen de diverse analyses en studies op het vondstenmateriaal bij tot het multidisciplinair karakter van het recent wetenschappelijk werk. Onder de talrijke activiteiten die kunnen leiden tot een adequate reconstructie van het leven in deze antieke stad, vermelden wij: het numismatisch en ceramologisch onderzoek, de studie van menselijke en dierlijke botresten, de archeobotanica (vruchten en zaden), de epigrafie, de topografie en diverse natuurwetenschappelijke methoden van detectie (o.a. elektrische weerstand) en van datering (o.a. radio-koolstof). Alle dragen ze een steentje bij tot het beantwoorden van de specifieke vragen die momenteel bij het onderzoek worden gesteld en die veelal kaderen in ruimere onderzoeksstrategieën in Turkije of andere delen van de Klassieke Wereld. Bijzonder boeiend zijn ondermeer vraagstellingen omtrent de oorsprong en ontwikkeling van de Cybele-cultus, de aard van de Keltische aanwezigheid in het oosten, de Hellenisering en nadien Romanisatie van het Anatolisch binnenland, de relatie stad - platteland in Hellenistisch en Romeins Turkije en de regressie van de stedelijke cultuur in het Byzantijnse Rijk tijdens de vroege Middeleeuwen. Het is duidelijk dat de antwoorden op deze vragen niet zonder belang zijn voor het schrijven van de beschavingsgeschiedenis van Europa.

Tenslotte is aan de werkzaamheden van het Gentse team in Pessinus ook een volwaardig luik van conservatie en restauratie verbonden. Zo worden de *archeologica* uit opgravingen en prospecties na studie en eventuele behandeling

in het opgravingshuis te Ballıhisar opgeslagen in het plaatselijk depot. Tentoonstelbare objecten worden direct opgenomen in een museumcollectie, waarbij de monumentale resten (grafstèles, architectuurdecoraties, intacte voorraadpotten) in het lokale museum terecht kunnen terwijl kleinere voorwerpen en monumenten worden overgebracht naar het Archeologisch Museum van de provinciehoofdplaats Eskişehir.

De restauratie van enkele monumentale resten *in situ* staat sinds enige jaren eveneens op het programma. Momenteel wordt o.l.v. architect Peter Verhaeghe in samenwerking met de Middle East University van Ankara werk gemaakt van de systematische consolidatie en restauratie van het zgn. trappentheater. Interessant is dat hierbij technieken en materialen (o.a. speciale lijmen van de firma Rectavit) worden aangewend die op het vlak van de monumentenzorg van antieke bouwwerken vernieuwing brengen. Deze valorisatie van één van de weinige monumentale complexen van de antieke site die ook rechtstreeks een ruim publiek aanspreekt, kan bijdragen tot een gezonde toeristische ontsluiting van Frygië.

Landschap en Territorium

Pessinus neemt een vrijwel centrale positie in op het Anatolisch plateau en ligt zo'n 130 km. ten zuidwesten van Ankara. Zoals gemeld bevindt een belangrijk deel van het antieke centrum zich momenteel onder het pittoreske dorpje Ballıhisar ("Honingheuvel"), zo'n 950 meter gelegen boven de zeespiegel. Dit centrum ligt ingebed in de diep uitgesneden vallei van de Gallosrivier die tijdens de zomermaanden meestal droog ligt maar vooral tijdens het voorjaar een groot waterdebiet afvoert naar de zuidelijk gelegen Sakarya. Omheen de bronnenrijke en dus voor bewoning geschikte Gallos-vallei ontwikkelde zich een plateaulandschap, rijk aan kalksteenbanken en mergels, dat thans deels als graasgebied voor de vele schaapskudden, deels als vruchtbaar akkerland in gebruik is. Enkele kilometers ten noorden en ten oosten van Ballıhisar rijst een bergmassief op, culminerend in de piek van de 1820 m. hoge Dindymosberg (Günüyüzü Dağı). Dit tektonisch massief bevat voornamelijk granieten en metamorfe steensoorten zoals marmer. Beide hebben een rol gespeeld in de aantrekking en ontwikkeling van menselijke bewoning in het gebied tijdens de oudheid. De granietopduikingen boden aan de dragers van de Frygische rotscultuur ideale plaatsen voor het aanleggen van hun openlucht-heiligdommen en rotsgraven. Het marmer was tijdens de Romeinse periode een veel geëxploiteerd lokaal bouw materiaal. Hiervan getuigt de ca. 8 km. ten noorden van Ballıhisar gevonden antieke marmergroeve, die zeker vanaf de tijd van Augustus (27 v.C. - 14 n.C.) op enige schaal werd ontgonnen.

Deze marmergroeve lag zonder enige twijfel binne het territorium van de antieke stad. De preciese afbakening en omvang van dit territorium zijn echter niet met zekerheid gekend. Op historische en landschappelijke gronden kan wel worden vermoed dat het om een gebied van minstens 30 bij 20 km. gaat. Zo moet de grens met de noordelijke buurstad Germa (koloneia) gezocht worden nabij de marmergroeve en het huidige dorp Istiklalbađı, waar een Romeinse grenssteen werd gevonden en de voetheuvels van het bergmassief aanvangen. Gezond verstand maakt aannemelijk dat het territorium van het Grieks-Romeinse Pessinus naar het oosten toe reikt tot de berglijn van de Dindymos en zowel inscripties als monumenten gevonden in de dorpen op zijn westelijke flank lijken dit te bevestigen. De zuidelijke grens, met de stad Orkistos en meteen met de Romeinse provincie Asia, valt wellicht samen met de Sakarya. Enkel naar het westen toe blijft een afbakening nog problematisch.

De Frygische en Hellenistische occupatie

Hoewel de geschreven bronnen suggereren dat de bewoning in Pessinus aanvangt in de vroeg-Frygische periode (8ste eeuw v.C.), konden we met de oudste tot hiertoe opgegraven sporen en occupatielagen voorlopig niet verder in de tijd opklimmen dan ca. 600 v.C. Dit is misschien toe te schrijven aan het feit dat het onderzoek tot de oudste niveaus slechts op een vrij beperkt aantal plaatsen in de binnenstad is doorgedrongen.

Recente prospecties hebben uitgewezen dat vroeg-Frygische nederzettingen in elk geval in en nabij het territorium van Pessinus voorkwamen. Blijkbaar hebben zich Frygische gemeenschappen permanent gevestigd op de voetheuvels van het bergmassief, nabij diep ingesneden valleitjes met een bron of riviertje en omheen plaatsen met dagzomende granietrotsen. Van de enkele thans gekende sites is vooral die nabij het dorpje Tekören, even ten noorden van de antieke marmergroeve, indrukwekkend. Hier werd een bijna 10 ha. uitgestrekte nederzettingszone gevonden, met archeologische oppervlakteresten (vaatwerk, ovenrestanten, bouwmaterialen etc.) uit de Bronstijd en de IJzertijd. Een dominante positie wordt hierbij ingenomen door een sacrale sector met drie typische vroeg-Frygische rotsmonumenten uit de late 8ste/7de-6de eeuw. Het betreft eerst en vooral een uit de rots gehakt kamergraf met goed uitgewerkte deuropening en binnenin twee uitgespaarde ligbedden en een nabootsing in steen van het houten interieur van een Frygisch huis. Op enkele meters van dit paleo-Frygisch graf bevinden zich een eveneens in graniet uitgehakte lege trappentroon voor de godin Cybele en een dubbel waterbekken, vermoedelijk met een rituele bestemming. Deze onderdelen van een hypaithreet heiligdom hebben goede parallellen in de imposante rotssteden in het Frygisch kernland, gelegen tussen Afyon en

Eskişehir, zoals in het vermaarde Midas-Şehri.

De vroegste bewoningssporen onder het puin van de Grieks-Romeinse stad zelf blijven nog wat enigmatisch. Een haardkuil met hierin o.a. mooi beschilderd Frygisch aardewerk en voorts enkele schaarse muurresten en bewoningslagen in en rond de sector van de latere Romeinse tempel blijken volgens de analyses van de ceramiekstijlen en van radiokoolstof essentieel tussen de 6de en de 4de eeuw v.C. te dateren, m.a.w. uit de perioden van de Lydische en Perzische overheersing. Van het beroemde Cybele-heiligdom is er momenteel nog geen spoor te bekennen.

Tijdens de Hellenistische periode (late 4de - 1ste eeuw v.C.) werden in deze cruciale zone een reeks constructies opgetrokken die wegens hun omvang en karakter vermoedelijk een defensieve en representatieve rol vervulden. Een deel van het thans blootgelegde muurwerk is om verscheidene redenen te aanzien als onderdeel van een defensieve omheiningsstructuur of burcht. Behalve de deels uitgebroken burchtmuur met toren werd in deze zone vooral een voorhof geïdentificeerd bestaande uit een defensieve ommuring met toegangspoort, een geplaveide weg met onderliggende riolering (2 fasen) en een in dezelfde as gelegen tweede toegang die schijnbaar verder naar de hoofdburcht leidt. Binnen de ruimte van dit voorhof werden resten gevonden van enkele gebouwen ten oosten en ten westen van de centrale doorgangsweg.

De westelijke gebouwstructuren werden grotendeels weggeruimd tijdens de Romeinse periode. In de oostelijke werden *in situ* nog vrij goed bewaarde delen gevonden van muren, deurdrempels, trappen en vloeren. De stratigrafisch oversnijdende, plaatselijk goed bewaarde en typologisch interessante vloerniveaus (onregelmatige en regelmatige geplaveide vloeren, een vloer met marmerschilfers in mortelbed, een gepolijste schilfervloer en een betonvloer) alsook de duidelijke sporen van verbouwingen geven aan dat hier tenminste 6 bouwfasen moeten onderscheiden worden. Volgens de ceramiekvondsten uit deze contexten moet de bouw zowel van de omheiningsmuren als van de constructies op het voorhof gedateerd worden tussen ca. 200 v.C. en het begin van onze tijdrekening.

Wellicht werd het gehele complex afgebroken bij de bouw van de tempel, d.w.z. tijdens de regering van keizer Tiberius. Talrijke vondsten uit de bijbehorende bewoningslagen wijzen op een hoge status van de bewoners. Mogelijk kan de citadel beschouwd worden als de residentie van de machthebbers van het laat-Hellenistische Pessinus. In dit geval is de afbraak van dit monumentaal complex ten behoeve van de bouw van een tempel voor de keizercultus een Romeinse daad met grote symbolische betekenis. Er zijn tekenen dat de bevolking gaat toenemen vanaf de 3de eeuw v.C. - zo dateren de oudste gekende graven uit die tijd - en misschien betekent dit voor de nederzetting een eerste

stap naar een volwaardige urbane ontwikkeling. Op enkele plaatsen in het centrum van de stad werden Hellenistische huisresten aangegraven. Interessant is dat de eenvoudige kalkstenen muren van deze stadswoningen doorgaans dezelfde NW - ZO oriëntatie vertonen als het hoger vermelde imposante gebouw. Misschien zijn dit de eerste aanwijzingen van het bestaan van een regelmatig stedelijk patroon. Toch kan hier wellicht nog geen sprake zijn van een uitgestrekte en goed gestructureerde stad.

De Romeinse urbanisaties

De omvorming van een tempelstaat naar een *polis*, na de integratie in het Romeinse Rijk in 25 v.C., betekende voor Pessinus de start en de geleidelijke verwezenlijking van een urbanisatie-programma in "keizerlijke" stijl. Hoewel het ons nog ontbreekt aan essentiële gegevens over de ontwikkeling en organisatie van de stad, zoals bvb. de aard van het stedelijk weefsel, de aanleg van straten en huizen, de ligging en het uitzicht van de onmisbare openbare gebouwen, is nu reeds duidelijk dat de Romeinen de bestaande Hellenistische stad sterk hebben omgevormd o.a. door het toevoegen van nieuwe gebouwen en monumentale visuele elementen zoals bogen en kolonnades, en door een algemene verbetering van de stedelijke voorzieningen.

Een krachttoer die goed overeenstemt met hun ideeën omtrent monumentaliteit, architecturale compositie en gezond verstand, was het indijken van de Gallos. Deze seizoenale rivier stelde de bewoners altijd problemen in de perioden van korte maar hevige vloed. Vanaf keizer Augustus, met belangrijke toevoegingen gedurende de eerste twee eeuwen van onze jaartelling, werd hier een uniek marmeren kanalisatiesysteem ontworpen dat de urbanistische vernieuwingen uit het Klein-Aziatisch kustgebied combineerde met de praktische noodwendigheden van dit acuut lokaal probleem. Deze monumentale en quasi lineaire infrastructuur was zo'n 11 tot 13 m. breed en meer dan 500 m. lang. In het noorden eindigde het systeem op een monumentale boog gebouwd onder de Severi (einde 2de - begin 3de eeuw), een vorm van stadskernbegrenzing die ook nog aan het niet opgegraven zuidelijk uiteinde mag verwacht worden. Het geheel is opgebouwd uit verschillende elementen die ingewikkelder en monumentaler worden van Noord naar Zuid. Nabij de boog met drie doorgangen werd de rivier bedwongen met behulp van eenvoudige kaaimuren. Verder zuidwaarts waren beide stadsdelen verbonden door een systeem van zeven trappen op beide oevers, onderbroken in een latere tijd door een soort sluis. In het zuidelijke uiteinde, ter hoogte van wat wellicht het hart van de stad was, gaan de 2de-eeuwse kolonnades aan beide zijden van de rivier over in reeds

door Augustus gebouwde portieken. Belangrijke herstellingen aan de eenvoudige kaaimuren grepen plaats tijdens de 3de en de 6de eeuw. Dit laatste toont aan dat de kanalisatie in elk geval nog functioneerde gedurende de vroeg-Byzantijnse tijd.

Zonder twijfel werd dit kanalisatiesysteem niet uitsluitend gebruikt voor waterafvoer tijdens de perioden van neerslag, maar was het - zoals nog vandaag voor het Turks dorp - ook een belangrijke as voor de vlotte circulatie in de antieke stad. Hierbij kon tijdens de droge seizoenen de met marmer bevoerde rivierbedding zelf gebruikt worden en was er bij waterstand nog verkeer mogelijk op beide hoger gelegen en gestructureerde oevers. In dit opzicht is deze monumentale constructie zelfs vergelijkbaar met de zgn. kolonnadestraten die men in talloze Romeinse steden van het Oosten aantreft. Bovendien het praktische nut voor verkeer, waterafvoer en gemakkelijke toegang tot de belendende (openbare) gebouwen, bracht deze "kanaalstraat" eenheid in een wellicht niet zeer strikt stadsplan, verfraaide het de stadskern en creëerde het een indrukwekkende visuele impact.

Nabij het zuidelijke uiteinde richtte deze monumentale as alle blikken naar één van de voornaamste ruimtelijke kernen van de Romeinse stad, met name een groot tempelcomplex, gelegen nabij een duidelijke bocht in de kanalisatie en opgetrokken op de oostelijke flank van de vallei. Het kan vermoedelijk beschouwd worden als een *Sebasteion*, waar de keizercultus werd ondergebracht als een soort filiaal van Ancyra. Opmerkenswaardig is dat dit heiligdom, waarmee Rome vanuit politieke overwegingen zijn stempel drukte op de nieuw ingelijfde stad, precies werd opgetrokken op de plaats van het eerder besproken Hellenistische gebouw.

Begonnen na de dood van Augustus werd het gehele bouwcomplex omstreeks het midden van de 1ste eeuw n.C. voltooid. Het omvat drie duidelijk onderscheiden delen: op een hoger niveau de tempel (gebouwd onder Tiberius ca. 31/32 - 35/36 n.C.), iets lager en in dezelfde as gelegen een theatervormige trap en nog iets lager en het laatst afgewerkt, een plein met portieken.

Van de peripterale tempel (24,10 x 13,70 m.) met 11 bij 6 Korinthische zuilen en een diepe portiek, bleven enkel de diepe funderingen van grote regelmatige kalksteenblokken bewaard. Van de witmarmeren opstanden resten wel her en der verspreide bouwelementen zoals zuilentrommels, kapiteelfragmenten en delen van het prachtige fries met kransdragende *putti*. De tempel was omgeven door een temenosmuur, stond op een hoog podium en was bereikbaar via een monumentale trap voor de korte voorgevel. Deze toegangstrap bestond eigenlijk uit ongeveer 30 centrale trappen en twee gebogen vleugels waarop telkens zo'n 12 rijen marmeren zitbanken waren aangebracht. Deze opstelling liet toe dat op de *orchestra*, waar de aanwezigheid van een scène-constructie

nog onzeker is, theatrale of religieuze voorstellingen werden gehouden. Vandaag resten van dit "trappentheater" alleen de kalkstenen funderingen en 3 marmeren zitbanken *in situ*.

Het met portieken omringd plein (lengte: min. 32 m., breedte: 28,40 m.) tenslotte heeft dezelfde O-ZO - W-NW oriëntatie en een slechts weinig afwijkende lengte-as. Aan de drie opgegraven zijden wordt deze soort agora afgesloten door Ionische portieken voorzien van drie kalkstenen treden, zuilen van kalksteen en stucco en muren versierd met stucco-panelen waarop sierlijke bloemen in terracotta waren aangebracht. Wellicht had de portiek aan de oostzijde een verdieping in Dorische orde, wat van dit complex een Rhodisch peristilium zou maken.

Het is duidelijk dat dit theater-tempelcomplex een eenvormige architecturale eenheid vormt, direct geïnspireerd op Italische modellen uit de late Republiek. De visuele impact die ervan uitging moet groot zijn geweest en de overduidelijke symmetrie en axialiteit hadden zeker tot doel een forse indruk te maken op de toeschouwer. Reeds rond het einde van de 1ste eeuw n.C. of iets later echter dienden, mogelijk tengevolge van een aardbeving, herstellingen te worden uitgevoerd aan de tempel. Dezelfde catastrofe kan aan de basis liggen van de renovatie die het plein met de portieken onderging, waardoor het ten tijde van de Severi van een marmeren bevoering werd voorzien alsook van een gebouwtje met onzekere bestemming. Waarschijnlijk op hetzelfde ogenblik werd het theater gedeeltelijk opgevuld en werd een nieuwe trap aangelegd om de "agora" te verbinden met de tempel. Hoelang hierna dit heiligdom nog in functie was, is nog niet achterhaald, maar wellicht minstens tot in de 4de eeuw (infra). De ligging van vele andere openbare gebouwen uit de Hoge Keizertijd, zoals thermen en andere tempels, is nog onbekend of wordt slechts hypothetisch gesuggereerd door de geschriften van vroege reizigers.

Zowat 250 m. ten oosten van het Sebasteion ligt nog een groot theater. Voor de aanleg heeft men rekening gehouden met de lokale topografie daar het ingeplant was tegen de steile helling van een secundaire vallei. Vandaag kan de *cavea* slechts herkend worden als een grote holte in de heuvelflank, aangezien vrijwel alle stenen van fundering en zitbanken door de plaatselijke bevolking werden weggehaald. De constructiedatum is nog onbekend maar een inscriptie gevonden bij een sondage op de plaats van de scene wijst op reparaties of verfraaiing onder keizer Hadrianus (117-138 n.C.).

Gedurende de campagne van 1995 werd op een 50-tal meter ten oosten van het tempelcomplex op een privaat erf de hoek opgegraven van wat kan geïnterpreteerd worden als een plein met een monumentale *porticus* bestaande uit twee treden, een wandelgang afgesloten door een muur met beschilderd

stuccowerk en de aanzet van achterliggende vertrekken, mogelijk winkeltjes. De teruggevonden funderingen zijn uit kalksteen maar verscheidene elementen wijzen erop dat de bovenbouw, de zuilen en de vloer van plein en portiek in marmer waren aangelegd. Aangezien deze monumentale constructie volgens de vondsten gebouwd werd in de tijd van Augustus en dezelfde oriëntatie heeft als het belendende tempelcomplex gaat het hier waarschijnlijk om het forum van de vanaf dat ogenblik intens geurbaniseerde stad. Verdere opgravingen moeten nog meer duidelijkheid verschaffen over de partieel blootgelegde resten van onderliggend Hellenistisch muurwerk. De jongere sporen in dezelfde sleuf betreffen hoofdzakelijk resten van een midden-Romeins gebouw (o.a. met muurschildering en terracotta riolering).

In diverse stadsdelen konden we, soms tot een diepte van 5 à 6 m., delen van Romeinse huizen opgraven. Momenteel zijn er nog geen volledige grondplannen beschikbaar - en wegens de dichte Turkse dorpsbewoning ligt dit niet onmiddellijk in het verschiep - maar nu al is duidelijk dat er geen opvallende wijziging in oriëntatie is opgetreden ten opzichte van de onderliggende Hellenistische woningen. De huismuren zijn overwegend opgetrokken met kleine kalksteenblokken, bouwmaterialen die vooral in een aantal groeven direct ten westen van de stad werden geëxploiteerd.

Architecturale decoratie-elementen, zoals mozaïeken, marmeren wandplaten en beschilderde muurpleister duiden op toenemende luxe en comfort in de loop van de Hoge Keizertijd. Reeds vanaf de 1ste eeuw n.C., mogelijk onder de Flaviërs, werden aan sommige woningen waterleidingen in terracotta en stenen rioleringen toegevoegd.

Deze nieuwe drinkwatervoorziening werd mogelijk gemaakt door de bouw van een aquaduct dat water onder druk aanvoerde vanuit een bron die in 1995 precies werd gelocaliseerd in het noordelijk bergmassief in het dorp Istiklalbağı. Misschien was door de bevolkingstoename in de stad het particulier waterverbruik te groot geworden voor de plaatselijke bronfaciliteiten. Ook moet zeker rekening worden gehouden met de bouw van straatfontein en eventueel openbare badgebouwen, beide essentiële foci van de Romeinse beschaving.

Het aquaduct werd pas ontdekt gedurende de campagne van 1992. Toen werd immers duidelijk dat een reeks lineaire sporen ten noorden van de stad, gevisualiseerd door bewerking van satellietbeelden, mogelijk antiek konden zijn. De daaropvolgende terreinprospectie leerde dat het ging om de soms goed herkenbare restanten van de Noord-Zuid-weg Germa-Amorium waarvan het tracé reeds gekend was uit de jaren '60. Vanaf het dorpje Istiklalbağı, een hooggelegen brongebied op zo'n 6 km. van het centrum van Pessinus, wordt de weg geflankeerd door het tracé van een aquaduct dat, hoewel vrij rechtlijnig,

eveneens sterk de algemene topografie van het gebied respecteert. Soms maar op 10 m. van de Romeinse weg verwijderd vonden we grote gebroken fragmenten van buizen in terracotta. Ze zijn gemiddeld 54 cm. lang, hebben smallere uiteinden en waren oorspronkelijk in een ondergrondse greppel aangelegd. Alles wijst erop dat deze aarden pijpleiding eindigde in een reservoir gelegen op een kleine natuurlijke hoogte direct ten noorden van de stad vanwaar het water gemakkelijk via meerdere buizen over de gehele woonzone in de vallei kon verdeeld worden. Op verscheidene plaatsen in de stad kon dit waterverdelingsnet worden opgegraven. Recente prospecties ten zuiden en ten oosten van het bewoonde centrum toonden verder aan dat een deel van het aangevoerde bronwater ook werd benut voor irrigatie van landbouwgebied en mogelijk voor de bevoorrading van boerderijen in de omgeving.

Bovendien werd een tweede aquaduct ontdekt dat in N-O richting loopt en ergens in hetzelfde brongebied zijn oorsprong vindt.

De antieke begraafplaatsen

De begraafplaatsen van de antieke stad zijn gelegen tussen de stedelijke bewoning in de vallei en de steenkappers-ateliers en eerste boerderijen in het omliggende platteland. Vrijwel alle kalksteenplateaus die het stadscentrum omgeven, werden in de Oudheid benut voor funeraire doeleinden.

Nauwgezette kartering duidt aan dat vooral nabij wegtracés de sporen van graven zeer groot zijn. Soms gaat het om een geïsoleerd graf of een kleine groepering van bijzettingen, zoals een late monumentale grafkelder gevonden aan de weg naar het dorpje Dinek. Nabij de stad echter betreft het meestal uitgestrekte terreinen die eeuwenlang slechts een funeraire functie hadden en daardoor tegen het einde van de Oudheid vaak dicht bezet waren. Thans blijft hiervan niet veel bovengronds zichtbaar, tenzij enkele schaarse bewerkte marmerblokken en vooral onregelmatige kuilen vol steenpuin achtergelaten door grafrovers.

De kennis omtrent de antieke graven van de stad Pessinus valt uiteen in twee luiken: het bovengrondse en het ondergrondse aspect van de graven.

Over wat eertijds bovengronds zichtbaar was, is de informatie slechts gering: geen enkel grafmonument is nog *in situ* bewaard. Vanaf de 4de/5de eeuw n.C. werden de marmeren grafmonumenten uit de laat-Hellenistische en vroeg-Romeinse tijd systematisch ontmanteld om te worden hergebruikt, vaak voor grafaanleg in ondergrondse bouw. Deze vorm van hergebruik duurde ononderbroken voort tot in de Ottomaanse periode. Dit leren ons grafpijlers boven de oud-Turkse graven die wij gegroepeerd aantreffen aan de noordrand

van Ballihisar. Funeraire monumenten werden eveneens gevonden in en rond de huizen van het Turks dorp en van dorpen in de omgeving en werden, voor zover mogelijk, naar het lokaal museum overgebracht. De archeologische en epigrafische studie van deze monumenten verrijkt sterk onze kennis over de bewoners van de stad. Goed vertegenwoordigd zijn vooral een reeks zgn. *deurstèles*, meestal daterend uit de 2de en 3de eeuw n.C. Deze eerder eenvoudige monumenten met parallellen elders in Klein-Azië, zijn doorgaans gekenmerkt door hun sobere decoratie. Ze zijn vrijwel steeds vervaardigd in de lokaal ontgonnen witgrijze marmersoort. Normaal wordt het centraal uitgekapte deurmotief sober versierd met eenvoudige voorwerpen en symbolen: in het linker bovenpaneel een klopper, in het rechter een slot, in de onderste ruiten, een kam of mandje of ook vaak leeg. Grafmonumenten met grotere esthetische kwaliteiten zoals figuratief versierde sarcofagen of plastische voorstellingen van een leeuw of leeuwin, zijn eerder zeldzaam.

Dankzij systematische opgravingen op twee necropolen, respectievelijk gelegen op vlakke plateaus ten oosten en ten noorden van de stad, is het ondergronds aspect van de graven beter gekend. Beide begraafplaatsen nemen een aanvang in de Hellenistische periode (3de - 1e eeuw v.C.). Uit deze tijd dateren de crematiegraven in *mud-bricks* gemaakt terwijl de zgn. brandrestengraven (*Brandgrubengräber*) dateren vanaf Augustus of iets vroeger tot in de 4de eeuw. Dit zijn diepe langwerpige tot ovale grafkuilen, vaak met een witte sliblaag tegen de wand en gevuld met alle brandstapelresten (houtskool, verbrand bot, gebroken en verbrande grafgiften) kris-kras door elkaar. Ook graven met wanden van stenen of dakpannen en echte *bustumgraven* (waarbij de brandstapel zich boven de grafkuil bevond) komen tijdens de Hoge Keizertijd voor. Het meest recente crematiegraf is er één met een urne, d.w.z. van het "Brand-schüttungsgräber"-type, uit de 4de - 5de eeuw. Indien ongeschonden teruggevonden, blijken vele van deze bijzettingen slechts weinig grafgiften te bevatten. Meestal betreft het een aarden olielamp, soms van lokale faktuur, wat vaatwerk, een munt of wat persoonlijke sieraden (o.a. ringen en oorringen). De inhumatie lijkt te zijn aangevangen in de Augusteïsche tijd met kuilgraven, zowel individuele als collectieve. Sommige individuele grafkuilen waren afgezet met stenen, dakpannen of tegels, terwijl andere een houten kist bevatten. Eén collectief fossa-graf met niet minder dan 30 skeletten dateert waarschijnlijk uit de 4de eeuw n.C. Een graf gebouwd met gehalveerde tegels bevatte een sestertius uit 139/140 en een ander een lamp uit de 4de/5de eeuw. We vonden slechts twee sarcofagen, één in elke necropool, van onzekere datering.

De grote *cista-familiegraven*, meermaals herbruikt, duiken frekwent op vanaf het einde van de Vroege Keizerijd of het begin van de Laat-Romeinse Keizertijd. Dit is het geval met het eerste type waarvan de grafkamer vervaar-

digd is met regelmatige marmeren blokken. Hoewel de graven van dit en de volgende typen praktisch alle geplunderd zijn in de Oudheid of in meer recente tijden, bevatten meerdere nog juwelen. In één geval hebben we een munt van Diocletianus (285-293/5) gevonden met de restanten van een lederen beurs. De meest spectaculaire vondsten werden gedaan in een ongeschonden graf uit de 3de eeuw n.C. op de acropool, met vier volwassene en twee kinderen. Het bevatte naast andere voorwerpen (o.a. een glazen vaas) niet alleen juwelen maar ook lederen schoeisel en textielfragmenten. Deze vertonen net zoals een fragment uit een vierde-eeuws graf van het volgende type, de "Z-spun", wat suggereert dat de textieltechnologie van Anatolië eerder in verbinding stond met Europa dan met het Midden-Oosten. Deze groep graven was zeker nog in gebruik in de tweede helft van de 4de eeuw, zoals een munt gevonden in een dubbelgraf ons leert.

Het tweede type cista-graven gemaakt met onregelmatige kalksteenblokken vinden wij ten laatste vanaf de eerste eeuw n.C. tot in de vierde eeuw.

De derde en zeker jongste groep kamergraven, tenminste tot in de tweede helft van de 5de eeuw in gebruik, waren gedeeltelijk of geheel samengesteld met herbruikte marmerblokken zoals inscripties en deurstèles. In het meest interessante voorbeeld, volledig gemaakt met deurstenen en inscripties, lag een kind van 4 à 7 jaar oud begraven tussen zijn 17- tot 20-jarige moeder en zijn 25- tot 30-jarige vader. Een graf herbergde tenminste 35 individuen.

De analyse van de vele skeletresten kon interessante demografische gegevens aanreiken. Opvallend is bijvoorbeeld het grote aantal kinderen en adolescenten, wat wijst op (de te verwachten) grote kindersterfte. Ook vermeldenswaard is het feit dat de leeftijd van 45 jaar slechts zelden werd overschreden. De quasi evenredige vertegenwoordiging van beide geslachten en een gebrek aan bijzondere vaststellingen van pathologische aard of tekenen van geweld duiden dan weer op een vrij normaal Romeins stedelijk en burgerlijk begravingspatroon.

De Byzantijnse stad en burch

De topografische ontwikkeling die de stad doormaakte vanaf de Late Keizertijd (na 284 n.C.) laat zich nog moeilijk reconstrueren. Zeker is dat op meerdere plaatsen in de binnenstad, vooral nabij de centrale as van de Gallokanalisatie, nieuwe monumentale constructies werden opgetrokken, waarvan sommige met een openbaar karakter. Zo bijvoorbeeld werd, wellicht in de loop van de 4de eeuw, nabij de huidige moskee een groot gebouw opgericht dat perfect gealigneerd was met de voorgevel van het eerder besproken Sebasteion

uit de Vroege Keizertijd. Deze imposante constructie, eventueel een basilica, werd in de late 5de of eerste helft van de 6de eeuw op dezelfde plaats vervangen door een monumentale kerk. Dit interessant gebouw zit helaas grotendeels verscholen onder hedendaagse dorps huizen. Slechts de 5 m. diepe en 2,4 m. dikke fundering van zijn buitenmuur, een redelijk goed bewaarde marmeren toegangstrap en talrijke losse decoratieve onderdelen, zoals kapitelen en wandplaten, zijn thans opgegraven. Een identificatie met de omstreeks 600 geciteerde Hagia Sofia-kathedraal lijkt aannemelijk.

Zowel nabij deze kerk als elders in het stadscentrum werden vroeg-Byzantijnse huisresten aangegraven, wijzend op een vrij drukke en continue bewoning in het valleicentrum tot minstens in de 7de/8ste eeuw.

Vanaf de 6de eeuw moet het uitzicht van de oude stad reeds ingrijpend gewijzigd zijn. De obsessie voor de Perzen (Ankara zal in 622 worden ingenomen!) die de bevolking van het Byzantijnse Rijk overal koesterde, noopte haar te beginnen denken in termen van veiligheid en zelfverdediging.

Aangezien de topografische omstandigheden niet geschikt waren voor een totale ommuring van de stadskern, werd hier gekozen voor de oprichting van een reeks wachttorens en versterkte plaatsen op de heuvels en plateaus omheen de bewoonde vallei. Enkele van deze veiligheidsvoorzieningen konden we recent karteren dankzij prospecties. De grootste versterking echter werd tussen 1987 en 1991 ook gedeeltelijk opgegraven. Het betreft een ware burcht die hier op het dominante plateau ten noorden van de stadskern, de zgn. akropool, werd opgetrokken in de loop van de 6de eeuw. De gunstige ligging aan de weg Amorion-Germa en op een langs drie zijden door steile hellingen natuurlijk verdedigbaar terrein, met uitstekend gezicht op het stadscentrum en omgeving, verklaart het succes van deze versterking die zeker tot in de tweede helft van de 11de eeuw in gebruik bleef.

Een vlak maar in grondplan onregelmatig burchtterrein van ca. 100 bij 80m. werd omsloten door een gemiddeld 2,5 m. dikke muur, opgetrokken met grote blokken kalksteen en marmerspolia uit oudere gebouwen. Op de hoeken en nabij knikken in zijn tracé werd de buitenmuur onderbroken door torens. Een volledig opgegraven exemplaar hiervan, gelegen aan de noordwesthoek, heeft een rechthoekig grondplan en een holle kern, die gebruikt werd als opslagruimte. De toegang lag mogelijk aan de stadszijde en is in dit geval wellicht volledig ontmanteld door steenrecuperatie. Een kleiner zuidelijk bruchtddeel (donjon ?) met resten van enige grote gebouwen, werd apart verdedigd door een brede interne weermuur. De rest van de burcht was blijkbaar grotendeels ingenomen door kleine woonhuizen, een beperkte open ruimte en ateliers gebouwd met vergankelijke materialen, waar ambachtelijke activiteiten (o.a. metaalbewerking en textiel) plaatsgrepen.

Enkele huisjes in de noordoost-sector, gebouwd tegen de burchtmuur aan, werden volledig onderzocht. Het muurwerk is van kalksteen, vaak bestreken met ruwe pleister. De huisjes bestaan uit 1 groot of 2 kleine vertrekken met daarin talrijke voorzieningen voor voedselopslag in grote aarden voorraadpotten (pithoi) en in de mergelgrond uitgegraven kuilsilo's. Andere structurele elementen in deze eenvoudige huisjes waren vaak een haard en wandnissen en soms een kleine cisterne onder de mortelvloer of terracotta buizen voor watertoevoer

De stratigrafische opeenvolging van woonniveaus (soms 3 boven elkaar), de vele verbouwingen en de studie van vaatwerk en andere *archaeologica* lieten de identificatie toe van meerdere bouw- en woonfasen. Uit de analyse van botresten uit etensafval en van zaden en vruchten bereikt ons dan weer informatie over de agrarische activiteiten en eetgewoonten van deze Byzantijnse burchtbewoners. Zowel de teelt van tarwe, gerst en druiven als het houden en consumeren van vooral runderen en ook varkens en schapen is goed gedocumenteerd. De aanwezigheid van deze dieren heeft op zijn beurt implicaties voor het uitzicht van het vroegere landschap in vergelijking met de kaalheid van vandaag. Wild (o.a. haas, wild zwijn) kende minder succes, evenals het verbruik van vis, dat vooral beperkt bleef tot riviervis uit de nabijgelegen Sakarya.

Het is nog moeilijk in te schatten in hoeverre deze burcht slechts als tijdelijk toevluchtsoord voor mens, vee en voedsel diende tijdens de vele raids in dit gebied dan wel in bepaalde perioden een oord van permanente bewoning was. Zeker is wel dat de versterking er in slaagde de doodstrijd te verlengen van een antieke stad wier ligging en open karakter niet langer geschikt waren om met kans op succes de onzekere post-Romeinse tijden heelhuids door te komen.

John DEVREKER

Beknopte bibliografie

- P. BRACKMAN, M. DE DAPPER, J. DEVREKER, F. VERMEULEN, *The Use of Geomorphology, Remote Sensing and GIS Techniques for Geo-Archaeological Purposes in the Pessinus Area, Central Anatolia (Turkey)*, Natuurwetenschappelijk Tijdschrift 1995.
- J. DEVREKER, *The New Excavations at Pessinus*, in: *Forschungen in Galatien* (Asia Minor Studien nr.12), Bonn 1994, pp. 105-130.
- J. DEVREKER, H. THOEN, F. VERMEULEN, *The Imperial Sanctuary at Pessinus and its Predecessors: A Revision*, in: *Anatolia Antiqua* 3 (1995), pp. 125-144.
- J. DEVREKER, F. VERMEULEN, *Pessinus, Turkije. Onderzoek van een antieke stad en haar territorium*. Dokumenten van het oude Nabije Oosten (DONO) nr.5, Brussel 1994.
- J. DEVREKER, M. WAELKENS, *Les fouilles de la Rijksuniversiteit te Gent à Pessinthe 1967-1973. I*. Dissertationes Archaeologicae Gandenses XXII, Brugge 1984.